

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (1920–1990 РР.):
ВІД НОРМАЛІЗАЦІЇ ДО РОЗНОРМАЛІЗАЦІЇ ТА ПЕРЕНОРМАЛІЗАЦІЇ

Те, що в 1920-х рр. були закладені міцні підвалини для внормування української літературної мови в царині граматики, лексики та фразеології, сьогодні не викликає сумнівів. Але, якщо відгорнути сторінки історії на тридцять-п'ятдесят років назад, ми побачимо: ті імена мовознавців 20-х рр., якими сьогодні ми пишаємося, чиї праці ретельно студіюємо, хто для нас уособлює, крім наукових чеснот, ще й справжній патріотизм, зовсім не так давно пробувано викреслити з фахової літератури (поготів дидактичної), ба й стерти з пам'яті людей. І хоча сил на те було покладено багато, та самим ходом історії ця спадщина знову виведена на належне місце в нашій системі наукових координат.

Згадаймо ті основні здобутки, що їх мала українська літературна мова за період т. зв. українізації (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.), – хоча доречніше, мабуть, говорити в цьому зв'язку про *де р у с и ф і к а ц і ю*. По-перше, це соборний – прийнятий на різних українських землях (розділених під ту пору політичними кордонами), “харківський” правопис 1928 р.¹ (відомий іще під назвою “скрипниківка”), який установлював єдині норми тогочасної української літературної мови, зважаючи при тому й на східно-, й на західноукраїнський узус. По-друге, тодішню колективну нормалізаторську працю підсумувала ґрунтовна праця Олексі Синявського «Норми української літературної мови»² (1931 р.). По-третє, з'явився монументальний академічний «Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова³.

¹ Український правопис. – Харків, 1929.

² Синявський О. Норми української літературної мови. – Харків; Київ, 1931.

³ Російсько-український словник. – Київ, 1924. – Т. 1: А – Ж; 1929. – Т. 2. – Вип. 1: З – К; 1932. – Вип. 2: Л – намыкивать; 1933. – Вип. 3: Намыл – нять; 1927. – Т. 3. – Вип. 1: О – Поле; 1928. – Вип. 2: Поле – пячение.

Окрім цього, досягнуто поступу в розробленні української термінологічної системи (згадаймо силу-силенну лексикографічних праць, які побачили світ саме в 1920-х рр.)⁴. По-четверте, на повен голос заявила про себе така дисципліна, як культура української мови, де блиснула зірка Олени Курило⁵.

Проте, як відомо, ця доба (дерусифікаційна) тривала недовго. Уже на початку 1930-х рр. більшовицька партія на чолі з Йосифом Сталіним повела курс на злиття всіх культур “в одну спільну культуру з одною спільною мовою”⁶. Одними з перших зілється мали мови українська з російською. “Харківський” правопис у 1933 р. був істотно змінений. Цю роботу виконала спеціальна комісія під головуванням Андрія Хвилі (Олінтера), що про її спрямовання тодішній народний комісар освіти Володимир Затонський у своїй офіційній «Постанові» про затвердження нового правопису писав так:

Комісія розглянула правопис і кардинально його переробила, відкинувши штучне відмежовування української мови від російської мови, спростивши правопис, ліквідувавши націоналістичні правила цього правопису, що орієнтували українську мову на польську, чеську буржуазну культуру⁷.

Попередні напрацювання українських науковців оголошено “буржуазним націоналізмом”, а самих їх піддано репресіям (багатьох страчено або ув’язнено). Академічний «Російсько-український словник»,

⁴ Див. *Кульчицька Т.* Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст.: бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – С. 157-162, 164-166, 171, 173-176, 180-182, 190-192, 194-195, 199-200, 203-204, 206-207, 211-214.

⁵ *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. – Київ, 1925. Ця віхова книжка набула остаточної форми внаслідок авторчиної п’ятирічної копіткої роботи [див. *Карікова Н.* «Уваги до сучасної української літературної мови» Олени Курило: від “мініятурного видання” до “найсоліднішої наукової праці” // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2009. – Т. 13. – С. 207-228].

⁶ *Сталін Й.* Політичний звіт ЦК XVI з’їздові ВКП(б) // *Сталін Й., Каганович Л.* Звіт Центрального Комітету XVI з’їздові ВКП(б). З додатком прикінцевого слова т. Сталіна і резолюції XVI з’їзду на звіт ЦК. Червень – липень 1930 року. – Харків, 1932. – С. 70.

⁷ Український правопис. – Харків, 1933. – С. 3.

три томи якого (з чотирьох запланованих) устигли побачити світ, затавровано як “шкідницький” і вилучено з усіх бібліотек. Така ж доля спіткала й згадані вище праці Синявського та Курило, а вкупі з ними й силу інших.

Результати багаторічної безупинної боротьби партії й уряду проти “буржуазного націоналізму” в українській мові проречисто ілюструє враження знаного письменника Бориса Антоненка-Давидовича, який, відбувши понад два десятиліття в ув’язненні та на засланні, повернувся до Києва 1957 р.: “[...] я побачив у періодиці та книжках, не кажучи про живе мовлення, такий хаос, що мене аж смуток охопив”. Такий стан він прямо пов’язував з ігноруванням здобутків 1920-х – початку 1930-х рр.:

Чудова мова на очах перетворювалася на таку макароністичну суміш, що ніби досі нічого не робилося, щоб якимось упорядкувати її, ніби не було вельми корисних праць Олени Курило, Синявського, Гладкого, Сулими та багатьох інших, що їх поглинула неблаганна Лета часів лихоліття⁸.

Щоправда, за тривалий період від 1930-х до кінця 1980-х рр. сталися дві важливі політичні події, що певною мірою уповільнили хід нищівної кампанії радянського керівництва проти української мови. Перша з них припала на 1939-й рік, коли до УРСР приєднано західні українські землі, “де вживання української мови відзначалось соціальною й функціональною повнотою і де суспільство чинило потужний опір русифікації”⁹. Унаслідок цього їхній варіант літературної мови влився – на певну міру – в загальноукраїнський ужиток. Друга подія пов’язана зі смертю Сталіна 1953 р. й приходом до влади Нікіти Хрущова. Відносно ліберальний режим часів т. зв. “хрущовської відлиги” вможливив деякі прояви справжнього українського національно-культурного життя. Після “розвінчання” культу особи Сталіна з Сибіру повернулися в Украї-

⁸ З його листа до Надії Суровцевої від 20 квітня 1971 р. [цит. за вид. *Тимошенко Б. Подих кожного слова // Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – Київ, 1994. – С. 5].*

⁹ *Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. – Київ, 2005. – С. 18.*

ну тисячі зацілілих в'язнів, перед тим безпідставно звинувачених і засуджених. З погляду сьогодення, 1960-ті роки можна окреслити як час певного (вже котрого з ліку?) культурного ренесансу на Україні. Під ту пору, за спогадами Бориса Тимошенка, “усе свідомо національне, що якось вижило, почало впертими пагонами пробиватися крізь розколини комуністичного залізобетону”¹⁰; притому “найбурхливіші події відбувалися довкола української мови”, коли люди, а насамперед представники інтелігенції, нарешті змогли відверто говорити про те, що “під личиною інтернаціоналізації русифікація поглинає найдорожчий скарб українського народу”¹¹.

Популярною трибуною для дискусії стала вже з кінця 1950-х рр. «Літературна газета», на шпальтах якої письменники, перекладачі, мовознавці, літературні критики, редактори, вчителі, студенти заходилися жваво обговорювати питання мовної культури. Поза сумнівом, неабияку увагу читацької публіки привертала до себе дописи Надії Андріанової, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Варченка, Олександра Ільченка, Якова Ланового, Сергія Плачинди, Максима Рильського та ін.¹²

На особливу увагу заслуговують дві публікації з понад двох десятків культуромовних статей «Літературної газети» за ті роки. Перша – це досить критичний виступ письменника Антона Хижняка¹³ (під ту

¹⁰ Тимошенко Б. Зазн. пр. – С. 6-7.

¹¹ Там-таки. – С. 7.

¹² У порядку появи: Антоненко-Давидович Б. “Хвилюючі” штампи // Літературна газета. – 1958. – № 65 (19 серпня). – С. 2; Плачинда С. Застарілі слова чи необізнані редактори? // Там-таки. – № 72 (12 вересня). – С. 2; Лановий Я. Щоб збагачувалась мова // Там-таки. – № 73 (16 вересня). – С. 3; Варченко І. Питання правопису – загальнонародна справа // Там-таки. – 1959. – № 18 (6 березня). – С. 2; Рильський М. Слово – наша зброя // Там-таки. – № 21 (13 березня). – С. 4; Кундзіч О. Дбати за чистоту мови // Там-таки. – № 25 (24 березня). – С. 1; Андріанова Н. Хто дозволив?.. // Там-таки. – № 48 (12 червня). – С. 2; Ільченко О. Слово, чому ти не твердая криця? // Там-таки. – № 56 (14 липня). – С. 1-2; Рильський М. З гадок про мову. Лист до письменників, учителів, акторів, промовців, лінгвістів, до молоді й до старших // Там-таки. – № 57 (17 липня). – С. 1.

¹³ Хижняк А. Любімо, шануймо рідну мову // Там-таки. – 1958. – № 39 (20 травня). – С. 2-4.

пору головного редактора цього видання); друга – ґрунтовний відгук мовознавця Павла Плюща на цей допис¹⁴. Показово, що останній не тільки повністю погодився з Хижняковими докорами (а той закинув був Інституті мовознавства Академії наук УРСР неналежну для тако-го “солідного колективу” якість роботи)¹⁵, але й значно розширив поле для критики цього закладу, заторкнувши – з досконалим знанням справи “зсереди́ни” – вдвічі більше аспектів його діяльності (шість су-проти трьох). Проілюструймо це відповідними місцями з Плющевого тексту:

1. Автор [А. Хижняк. – Н. К.] в цілому справедливо відзначає ряд най-дошкульніших недоліків у роботі цього інституту [мовознавства. – Н. К.], зокрема “волячі темпи”¹⁶ випуску «Українсько-російського словника»¹⁷. Ще більшого осуду заслуговує інститут за те, що до

¹⁴ Плющ П. Невідкладні питання розвитку української мови // Там-таки. – № 76 (26 вересня). – С. 2-3.

¹⁵ Хижняк А. Зазн. пр. – С. 3.

¹⁶ Там-таки.

¹⁷ Видання першого з запланованих чотирьох томів академічного «Українсько-російського словника» передбачалося ще в 1952 р.; тоді ж мало бути закінчене редагування його другого тому й укладання решти томів [див. Кириченко І. М. Завдання радянського мовознавства в ділянці української лексикографії // Лексикографічний бюлетень. – 1952. – Вип. II. – С. 13]. Насправді перший том вийшов друком 1953 р., а на момент дискусії (1958 р.) до нього ще якраз додався другий. У підсумку словник розрісся до шістьох томів, а видання його затяглося до 1963 р. [Українсько-російський словник. – Київ, 1953–1963. – Т. 1-6]. Оскільки укладати його почали ще 1945 р. [див. Кириченко І. М. Перший том «Українсько-російського словника» 1951 р. // Лексикографічний бюлетень. – 1951. – Вип. I. – С. 35], загалом на здійснення цього проекту пішло аж 18 років. На пояснення таких на позір млявих темпів можна натрапити в Олексі Горбача. Говорячи про наступні томи після другого, він зазначав: “[...] справа з друком [...] поступає так пиняво вперед просто тому, що редакції довелося вилучати цитати з українського перекладу статей Маленкова та Хрущова (вони є вже в 2-ому томі) і напевно так само вилучати цитати з Маленкова і замінювати цитатами вже тільки з Хрущова в наступних томах, здаваних до друку; справді, невдячне завдання бути лексикографом в УРСР!” [Горбач О. Післявоєнні мовознавчі публікації в УРСР // Сучасність. – 1962. – Ч. 1. – С. 85].

цього часу не створив синонімічного словника¹⁸ української мови¹⁹.

2. [...] з підготовкою українців – докторів наук становище в інституті склалося катастрофічне. За цей же період тільки один член колективу інституту²⁰ захистив докторську дисертацію²¹.
3. [...] в завдання найвищої республіканської наукової мовознавчої установи [...] входить також піклування про розвиток мовознавчої науки на Україні взагалі, яке повинно включати в себе і турботи про вирощування кадрів мовознавців не тільки в самому інституті, а й поза його межами. [...] В цьому відношенні довгі роки інститут нічого не робив і не робить, хоч життя владно вимагало від його колективу скинути з себе шкаралупу ізольованості [...] ²².
4. [...] інститут зайняв дивну позицію повного невтручання в роботу цілого мовознавчого фронту на Україні, не висував і не висуває перед українськими мовознавцями кардинальних проблем мовознавства, в першу чергу українського, не мобілізує їх на розв'язання цих проблем²³.
5. Фактично інститут ліквідував цей орган [ішлося про його наукові записки під назвою «Мовознавство». – Н. К.], бо за останні три роки не було видано жодного тома [...], а попередні його випуски заповнювалися випадковими працями і це дає підстави говорити, що орган інституту не став ні організатором, ні пропагандистом провідних проблем мовознавчої науки²⁴.
6. Ніхто не контролює у нас мову книг, газет і журналів. В Інституті мовознавства Академії наук УРСР нема сектора культури мови,

¹⁸ Роботу над синонімічним словником Інститут мовознавства нібито розпочав іще 1952 р. [див. *Кириченко І. М.* Завдання радянського мовознавства ... – С. 13]. Двотомовик під його егідою з'явився допіру 1999 р. [Словник синонімів української мови. – Київ, 1999. – Т. 1-2].

¹⁹ *Плющ П.* Зазн. пр. – С. 2.

²⁰ У 1952 р. докторський ступінь здобув Іван Білодід.

²¹ *Плющ П.* Зазн. пр. – С. 3.

²² Там-таки.

²³ Там-таки.

²⁴ Там-таки.

який здійснював би цей контроль, популяризував би культуру мови, провадив би боротьбу з мовним безкультур'ям²⁵.

Окрім того, Плющ писав у статті й про “лексичну бідність” у творах як молодих, так і досвідчених письменників, про небезпечну діяльність літературних редакторів, “особливо тих, що керуються в своїй роботі виключно двома офіційними кодексами: «Русско-украинским словарем» і «Українським правописом», наївно думаючи, що ними і вичерпується все багатство української літературної мови”, про низький рівень викладання української мови в середній школі, а також на філологічних факультетах університетів і педагогічних інститутів, про брак популярних статей на мовні теми в тогочасній пресі²⁶. Не залишив він поза увагою і такого кричущого факту, як ліквідація Міністерством вищої освіти УРСР набору до стаціонарної аспірантури зі спеціальності «Українська мова» в усіх університетах України “з тієї нібито причини, що воно не має можливості забезпечити призначення цих аспірантів на роботу по закінченні ними аспірантури”²⁷.

Імовірно, саме активна позиція громадськості разом із критичними виступами фахівців сприяли тому, що до середини 1960-х рр. вийшла низка спеціальних праць, присвячених культурі української мови, від Костя Гордієнка, Макара Івченка, Алли Коваль, Олекси Кундзіча, Євгенії Чак, Тетяни Ярмоленко²⁸. Під ту саму пору в різних українських журналах і газетах виходять друком численні статті Антоненка-Давидовича, що згодом були зібрані під однією обкладинкою в книжці-бестселері «Як ми говоримо»²⁹. І хоча майже всі названі праці роз-

²⁵ Там-таки.

²⁶ Див. там-таки.

²⁷ Там-таки.

²⁸ У хронологічній послідовності: *Коваль А. П.* Про культуру української мови. – Київ, 1961; *Івченко М. П.* Культура української мови. – Київ, 1963; *Гордієнко К.* Слово про слово. Статті і спогади. – Київ, 1964; *Гордієнко К.* Про культуру мови. – Київ, 1964; *Коваль А. П.* Культура української мови. – Київ, 1964; *Ярмоленко Т. С.* Стиль і мова газети. – Київ, 1965; *Чак Є. Д.* Складні випадки українського слововживання. – Київ, 1965; *Кундзіч О.* Слово і образ. Літературно-критичні статті. – Київ, 1966.

²⁹ *Антоненко-Давидович Б.* Як ми говоримо. – Київ, 1970. Цей poradник перегукується з названою вище книжкою Євгенії Чак (друге, доповнене ви-

в'язували суто практичні, а не засадничі мовні питання, це все-таки було неабияке зусилля, щоб покласти край рознормалізації української мови.

Широкого розголосу набула “республіканська” конференція, що відбулася в Київському університеті 1963 р.: на ній уперше науковці

данняя вийшло друком 1969 р.). Ще більше подібні між собою «Як ми говоримо» Антоненка-Давидовича та пізніша книжка його колежанки [Чак Є. Д. Складні питання граматики та орфографії. – Київ, 1978], потім перевидана під іншою назвою [Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. – Київ, 1984]. Проте джерельна база обох авторів дещо різниться. Чак, як репрезентантка офіціозу (у 1956–1989 рр. завідувачка відділу мовознавства в редакції журналу «Українська мова і література в школі») у своїх порадниках покликала перш за все на науково-практичні праці, написані після 1950 р. [як-от: Український правопис. – Київ, 1960; Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Київ, 1965. – Ч. 2: Синтаксис; Сучасна українська літературна мова. – Київ, 1969. – Т. 2: Морфологія; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Київ, 1972. – Ч. 1; Русанівський В. М. Чи правильно це написано? – Київ, 1972; Бурячок А. А. *та ін.* Довідник з українського правопису. – Київ, 1973]. Свої мовні поради та рекомендації авторка підкріплювала ілюстративним матеріалом, узятим із творів класиків української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького та ін.), а також українських радянських письменників (Олеся Гончара, Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка, Олександра Довженка та ін.). Натомість Антоненко-Давидович, чия мова викристалізувалася під впливом нормалізаторських праць мовознавців 1920-х рр., добирав приклади з таких джерел: 1) “твори класиків української літератури, починаючи від І. Котляревського”; 2) “живе народне мовлення, почуте з уст”; 3) “шість томів Українсько-російського словника АН УРСР, Словарь української мови Б. Грінченка, Російсько-український словник Української Академії наук за редакцією А. Кримського, Українські приказки, прислів'я і таке інше М. Номиса, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Ф. Головацького, Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана і М. Пилинської”; 4) “твори сучасних українських [...] письменників М. Бажана, О. Гончара, М. Стельмаха та інших” [Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – С. 241]. У Чак із давніших лексикографічних джерел зринає тільки Грінченків словник [Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. – Київ, 1907–1909. – Т. I–IV].

й учителі виголосили доповіді, присвячені питанням культури української мови³⁰.

Під ту ж таки пору виходить друком бібліографічний покажчик з українського мовознавства Лева Гольденберґа та Нінелі Королевич³¹ «Українська мова (1918–1961 рр.)», який містив перелік кількох десятків “буржуазних” термінологічних словників, укладених за доби дерусифікації. На цю працю з’явилася вельми позитивна рецензія в журналі «Українська мова і література в школі», де, зокрема, зазначено: “Він [покажчик. – Н. К.] фактично є першою і єдиною книгою, що відбиває розвиток українського радянського мовознавства”³². І далі:

Покажчик виявляє чималий доробок українських мовознавців. У розділі «Стилістика. Культура мови» показано 60 назв, серед яких чи не вперше в наш час згадано праці О. Курило і М. Сулими. [...] Хочеться ще раз відзначити, що упорядники виконали величезну роботу й упоралися з нею добре³³.

³⁰ Пор.: Тези доповідей республіканської наукової конференції з питань культури української мови. 11-15 лютого 1963 р. – Київ, 1963; Про культуру мови. Матеріали республіканської наукової конференції з питань культури української мови (11-15 лютого 1963 р.). – Київ, 1964.

³¹ Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Українська мова. Бібліографічний покажчик (1918–1961 рр.). – Київ, 1963.

³² Ярмоленко О. [Рец.:] Л. І. Гольденберг і Н. Ф. Королевич. Українська мова, бібліографічний покажчик (1918–1961 рр.). К., Вид-во АН УРСР, 1963 // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 1. – С. 91.

³³ Там-таки. – С. 92. У рецензії названо й причину того, чому “велика кількість лінгвістичних статей і книг талановитих дослідників української мови 20-30-х років не була відома вчителям і взагалі молодшій частині української інтелігенції”, а саме: “Це сталося тому, що більшість мовознавців, безвинно заплямованих у часи культу особи Сталіна, в літературі не можна було згадувати” [там-таки. – С. 91]. Показово, що українське радянське мовознавство мусило визнати, що думки класиків марксизму-ленінізму про національне та мовне питання “Сталін інтерпретував довільно, на догоду особистим уподобанням”, що “висловлення Сталіна про розвиток національних мов у СРСР і про рух мов світу до єдиної мови людського суспільства” внесли “велику плутанину в теорію й практику мовознавства”, що “його [Сталіна. – Н. К.] твердження про “злиття” мов не відповідають ні теоретичним положенням науки про мову, ні практиці розвитку мов со-

На початку 1960-х рр. актуальності набувають гасла боротьби за культуру (або ж чистоту) мови. Ними рясніють книжки, присвячені мовному питанню. Приміром, від Алли Коваль довідуємося, що “завданням усіх працівників культурного фронту є боротьба за високу культуру мови”³⁴. У підручнику Івана Чередниченка знову зринає аналогічна словосполучка: “Завдання боротьби за культуру мови тепер не вичерпується тим, щоб допомогти масам практично оволодіти нормами української літературної мови”³⁵. Співзвучні слова є й в Івченка: “В наші дні питання нормалізації мови набрало характеру боротьби за піднесення культури мови, за її ясність і чистоту, за вміле користування всіма виразовими засобами мови”³⁶. А літератор Гордієнко сугерував: “Велику поміч у боротьбі за чистоту мови могли б подати масові газети”³⁷ [відступці скрізь наші. – Н. К.]³⁸.

ціалістичних націй СРСР” [Білодід І. К. За методологічну глибину лінгвістичних досліджень // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 8. – С. 11].

³⁴ Коваль А. П. Про культуру української мови. – С. 6. Притому під культурою мови авторка розуміла “вміння граматично правильно, ясно, точно, з логічною послідовністю висловлювати свої думки, користуючись загальнорозумілою літературною мовою і дотримуючись норм літературної мови” [там-таки].

³⁵ Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – Київ, 1962. – С. 23-24.

³⁶ Івченко М. П. Зазн. пр. – С. 8.

³⁷ Гордієнко К. Слово про слово. – С. 9.

³⁸ Слово *боротьба* належало до ключових в офіційному комуністичному лексиконі. Від початку кинувши гасло “боротьби з ворогами Радянської влади” [Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Збірник документів. – Київ, 1959. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – С. 65], більшовики провадили саме *боротьбу* й надалі, причому цей іменник уживано з усіма можливими варіантами керування: *з, за, між, проти*. Без боротьби ніяк не можна було обійтися на всіх завойованих територіях і на всіх фронтах суспільного життя: ідеологічному, культурному, економічному та ін. У більшовицьких документах читаємо: “З’їзд Рад звертає увагу на необхідність рішучого поєднання всіх освітніх сил і засобів [...] з метою спрямувати їх на: а) боротьбу з несвідомістю і неписьменністю; б) боротьбу з пе-

Це завдання – будь-що-будь відповідне до вимог оборони позицій української мови – в умовах радянщини мусило мати під собою політичну підкладку, адже й саму цю мову толеровано остільки, оскільки вона могла виконувати роль “знаряддя комуністичної освіти трудових мас”³⁹, – і ця ленінська настанова, датована ще 1919 р., зовсім не випадково править за обґрунтування потреби підносити мовну культуру⁴⁰. З неї ж випливала й конфігурація меж, поза які заповіджена “боротьба”⁴¹ не могла вийти.

Із цього погляду досить показовими є Чередниченкові «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови». Проаналізувавши мову тогочасної періодичної преси та художніх творів, автор подав

режитками махновщини, петлюрівщини, бандитизму [...] [там-таки. – С. 94]; “[...] ЦК КП(б)У повинен вести найнепримиреннішу боротьбу проти націоналістичних ухилів [...]” [там-таки. – С. 120]; “[...] боротьба за ідеали комунізму [...]” [там-таки. – С. 402]; “[...] гостра боротьба між силами соціалізму і силами імперіалістичної реакції [...]” [там-таки. – С. 405]; “[...] питання боротьби з ідеологічними помилками і нездоровими настроями [...]” [там-таки]; “Посилити боротьбу за дальше підвищення ворожайності [...]” [там-таки. – С. 503]; “[...] вести [...] боротьбу проти проявів буржуазного націоналізму [...]” [там-таки. – С. 566] і т. ін. “Боротьбу” трактовано як єдино допущений спосіб власного буття: “З величезною гордістю і радістю в ці знаменні дні ми оглядаємо її [Комуністичної партії України. – Н. К.] сорокарічний шлях боротьби і перемог” [там-таки. – С. 459]. Нарешті, натрапляємо й на фрази геть безглузді, як-от: “Допомогти кожній радянській людині знайти своє місце у боротьбі за дострокове виконання семирічного плану – мета всієї ідеологічної роботи” [там-таки. – С. 479].

³⁹ Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Київ, 1973. – Т. 39. – С. 314.

⁴⁰ Коваль А. П. Про культуру української мови. – С. 6.

⁴¹ Зворотним боком боротьби з а культурою мови була боротьба пр о т и діалектизмів в освітній практиці та в друкованих виданнях [див. Каруник К. Боротьба з діалектизмами як складник мовної політики в радянській Україні (1945–1991) // *Ukrainistika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk. Kolektivní monografie věnovaná 20. výročí zahájení výuky ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.* – Brno, 2015. – С. 225–232]. Окрім слова *боротьба*, в цьому контексті вживано – як його синонім – *подолання*.

класифікацію “найтиповіших недоліків”, що значно знижують рівень культури української мови. З виокремлених ним 16 позицій особливу увагу привертають до себе такі:

- “Надмірне калькування і тенденції ультрапуризму”, що їх спричинено, за словами автора, “неправильним розумінням зв’язків між українською і російською мовами”⁴². Мовознавець писав про “дві крайності”, до яких удаються літературні й редакційні працівники. Під гаслом “зближення” української мови з російською одні починають масово калькувати з російської, і таким робом постають слова і вирази на кшталт *міроприємства, відношення, виключно, присікати, впливає висновок, прийняти участь, має місце, з усією рішимістю* і т. ін. Другі належать, за Чередниченковим окресленням, до категорії “ультрапуристів” і прагнуть боронити чистоту української мови, усуваючи паралельні форми там, де мовні одиниці чи конструкції збігаються за звучанням з російськими. Тому вони радять відкидати *ум*, а залишати *розум*; замість *хороший* чи *красивий* писати *гарний*; замість *просьби* вживати *прохання*; замість *точки зору* висловлювати думки з *погляду*⁴³.
- “Російські форми в українських словах, однакових своєю будовою з російськими”⁴⁴. Таких помилок припускаються ті, хто не розрізняє граматичної категорії роду в українських і російських словах, що звучать і пишуться майже однаково в обох мовах. Наприклад, українські іменники *Сибір, степ, насип, біль, кір, накіп* – чоловічого роду, а російські відповідники *Сибирь, степь, насыпь, боль, корь, накіпь* – жіночого роду.
- “Бідність синоніміки, штампи”⁴⁵. Неглибоке знання виражальних засобів української мови, недостатня орієнтація в її синонімічних багатствах, різноманітності синонімічно-стилістичних відтінків призводять, на Чередниченкову думку, до появи

⁴² Чередниченко І. Г. Зазн. пр. – С. 23.

⁴³ Там-таки. – С. 24.

⁴⁴ Там-таки. – С. 29.

⁴⁵ Там-таки.

штампів, які збіднюють вислів⁴⁶. Особливо багато штампів, зайвих повторів слів у газетній мові, як-от: *нинішній рік, нині* (і зовсім рідко *цього року, цей рік, цієї зими* і под.); *“Кожний, хто читав постанову... відзначає винятково **важливе** значення цього **важливого** заходу партії...”* (газета «Радянська Буковина» за 7. III. 1958 р.)⁴⁷.

- “Неправильна фразеологічна будова конструкцій і невикористання фразеологізмів”. За Чередниченковим поясненням, “такі недоліки виникають, в одних випадках, через те, що автор плутає будову близьких за змістом виразів, в інших – внаслідок незнання ідіом та фразеологічних зворотів, що веде до калькування з російської мови”. Приклад: *“Раніше, ніж відповісти на це питання, треба визначити зміст сукупного суспільного продукту”* («Радянська Буковина» за 15. II. 1957 р.). Треба писати так: *“Перш ніж відповісти...”*⁴⁸. Але трапляються й такі випадки, коли авторам, добре обізнаним з українською мовою, “часом доводиться вести боротьбу [з редакторами. – Н. К.] за право вживання старих оригінальних фразеологізмів”, як-от: *“крутишся, як п’ятка в дверях”, “вискочив, як Пилип з конопель”* або *“говорив, наче тин городив”*⁴⁹.
- “Вживання віддієслівних іменників замість дієслів”. На думку автора, вживання конструкцій із віддієслівними іменниками доречні в діловій мові, тоді як у мові газет і публіцистичній літературі це є ознакою зниження стилю. Для прикладу, речення *“Перебування в середовищі культурних людей сприяло засвоєнню іноземних мов, які дівчина почала вивчати ще під керівництвом матері”* (М. Тараненко) перевантажене віддієслівними іменниками, що їх доцільно замінити дієсловами: *“Перебуваючи в середовищі культурних людей, дівчина краще засвоювала іноземні мови, які вона почала вивчати ще з матір’ю”*⁵⁰.

⁴⁶ Аналогічні критичні зауваження висловлювано й деінде [наприклад, пор. Івченко М. П. Зазн. пр. – С. 22].

⁴⁷ Чередниченко І. Г. Зазн. пр. – С. 29-31.

⁴⁸ Там-таки. – С. 35.

⁴⁹ Там-таки.

⁵⁰ Там-таки. – С. 35-36.

- “Неправильне вживання службових слів” на взір: “Люпин є кращим попередником *під усі* сільськогосподарські культури” («Радянська Буковина» за 24. ІІ. 1957 р.). Виділені слова треба замінити на інші: “[...] попередником *для всіх* сільськогосподарських культур”⁵¹.
- “неправильне узгодження”, що “зустрічається в погано відредагованому тексті при вживанні означень до іменників однини збірного значення”. Скажімо, речення “Ряд змін відбулося і в світській школі – вищій та середній” (П. Хропко) треба переробити на “*Чимало змін* відбулося і в світській школі – вищій та середній” або “Ряд змін відбувається...”⁵².

Показово, що виокремлені з класифікації Чередниченка посутні “недоліки” майже повністю збігаються з порадами та рекомендаціями мовознавців 1920-х рр. (Олекси Синявського, Олени Курило, Миколи Сулими, Миколи Гладкого, Сергія Смеречинського та ін.) – провідних нормалізаторів єдиної української літературної мови⁵³.

Проте Чередниченко, як представник офіційного мовознавства, достосовувався до панівних у ньому віянь. Зокрема, він не заперечував уживання активних дієприкметників на *-чий, -щий* (хоча й визнавав їх “малопродуктивність” в українській мові – на відміну від російської), погоджувався з використанням називного відмінка замість кличної форми при звертаннях, а також суттєво обмежував (фактично до двох стилів – розмовного та художнього) вживання присвійних прикметників у літературній мові. За ілюстрацію можуть правити відповідні місця з його книжки:

- “Стилістична виразність властива в більшій чи меншій мірі й багатьом іншим суфіксальним засобам української мови, причому в різних стилях і навіть у різних авторів, письменників ті ж самі суфікси використовуються для різного стилістично-кolorитного забарвлення. Прикладом цього може бути і дієприкметниково-прикметникова суфіксація на *-ач-, -ящ-, -уч-, -ющ-*, яка загалом

⁵¹ Там-таки. – С. 38.

⁵² Там-таки. – С. 39.

⁵³ Пор. *Карікова Н.* Останній могікан з періоду розстріляного відродження // Український смисл. – 2012. – № 1. – С. 24-41.

в українській літературній мові (на відміну від російської) мало-продуктивна, але яку зустрічаємо в різних стилях сучасної мови”⁵⁴. За авторовим твердженням, “у стилях ділової і публіцистичної мови така суфіксація надає висловлюванню певного відтінку “книжності”, офіціальності, урочистості тощо”⁵⁵. Свої слова він підкріплює прикладами: “Він (Максим Рильський – І. Ч.) створює образ *всеочищаючого* дощу...”; “Сила *всеперемагаючих* ленінських ідей тут передана за допомогою гіперболічної метафори...”⁵⁶. Що ж до красного письменства, то тут Чередниченко покликається на письменників Західної України, зокрема Івана Франка, який, за словами дослідника, “вдається до словотвору з цією суфіксацією так вільно і часто, як це властиво сучасній російській мові і як це було в староруській і староукраїнській мовах”⁵⁷. Приклади наведено, зокрема, такі: “Хлипаючи та обтираючи сльози, вона забулася зовсім ... і чула тільки *пливучі, холодніючі* сльози («Борислав сміється»); “Рифка стояла і гляділа, втягаючи в себе всіма порами тіла милий холод [...] і *упоюючий* запах свіжо нарваних вишень (Там же)”⁵⁸.

- “Вживання форм називного відмінка у функції звертання на місці кличної форми, як це позначається й на мові художніх творів багатьох сучасних радянських письменників, набуває значення особливого морфологічного засобу вираження стилістичного колориту офіціальності і, що слід передбачати, може перетворитися⁵⁹ в стилістичну норму”. Приклади: “– Мерсі, *генерал!* –

⁵⁴ Чередниченко І. Г. Зазн. пр. – С. 272.

⁵⁵ Там-таки.

⁵⁶ Там-таки.

⁵⁷ Примітно, що жодним словом не згадано польську мову, в якій так само поширені активні дієприкметники й яка в обставинах галицької українсько-польської двомовності була набагато ймовірнішим джерелом впливу на Франків узус.

⁵⁸ Чередниченко І. Г. Зазн. пр. – С. 272-273.

⁵⁹ Як відомо, 1958 р. лексично-правописна комісія Академії наук, що працювала над удосконаленням «Українського правопису» 1946 р., намагалася кодифікувати вживання називного відмінка в ролі кличної форми, як-от: *Іване Петровичу і Іван Петрович!* [див. Варченко І. Зазн. пр. – С. 2].

милостиво кивнув мсьє Енно” (Ю. Смолич); “– Де твоя шинель, сержант? – спитав Черниш, скидаючи свою” (О. Гончар)⁶⁰.

- “Форми присвійних прикметників із специфічною суфіксацією на **-ин-** (**-їн-**), **-ів-** (**-їв-**) [...] поширені в стилях розмовної і художньої мови – на відміну від офіційно-ділового, наукового, публіцистичного та суспільно-політичного стилів, де присвійність виражається формами родового відмінка із значенням присвійності”⁶¹.

Таким чином, те, що його слід би було вважати за хиби або порушення правил і класифікувати як недоліки, Чередниченко фактично заводив до норми української літературної мови.

У 1967 р. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні започаткував видання збірника «Питання мовної культури» (згодом назва була змінена двічі: з 1970 р. – «Рідне слово»; з 1976 р. – «Культура слова»). На підставі розгляду перших трьох його випусків (1967, 1968 та 1969 рр.), можна, по-перше, назвати низку постійних авторів-дописувачів (Віталій Русанівський, Катерина Ленець, Світлана Ермоленко, Йосип Багмут, Іван Вихованець та ін.) та, по-друге, виокремити актуальні на той час питання, які найчастіше привертали до себе увагу науковців. До таких належали:

- 1) правильний слововжиток (розрізнення значень слова, синонімія, паронімія, штампи, канцеляризми, тавтологія та под.);
- 2) фразеологія;
- 3) синтаксична будова словосполук (порушення граматичного зв'язку, паралельне дієслівне керування);
- 4) словотвір;
- 5) мова перекладів;
- 6) наголос, інтонація.

Репрезентуючи позицію офіційної радянської установи, цей збірник загалом тримався лінії, що не могла відбігати задалеко від духу партійних директив. Проте траплялися в ньому й приємні винятки. До таких можна залічити статтю Андрія Бурячка про мову сільськогосподарської літератури, де автор писав про надмірне і часто неправильне

⁶⁰ Чередниченко І. Г. Зазн. пр. – С. 287.

⁶¹ Там-таки. – С. 300.

вживання конструкцій із прийменником *по* (як-от *здійснити заходи по створенню* [...], *завдання по прискореному зростанню* [...], *рекомендації по сортовому районуванню, по вартісним показникам* [...], *по кількості рядків* [...], *по зростаючому ступеню твердості* [...]; *продавати по підвищених цінах* і под.)⁶², про поширене використання аналітичних форм при ступенюванні прикметників і прислівників, хоча, за словами автора, “для української мови властивіші синтетичні конструкції” (отже, замість *більш швидкий, більш раціонально, більш легкий, більш яскраво, найбільш досконалий, більш цінний, найбільш досконалий, найбільш інтересний* і под. треба вживати *швидший, раціональніше, легший, яскравіше, найдосконаліший, цінніший, найцікавіший, найінтенсивніший*)⁶³, про вживання пасивних зворотів, “які здебільшого ускладнюють стиль, вносять елемент штучності”, а тому їх варто замінити активними конструкціями (“*Кожний агрегат обслуговується в роботі трактористом-машиністом*” виправити на “*Кожний агрегат обслуговує в роботі тракторист-машиніст*”; “*Вільямсом було доведено, що...*” переробити на “*Вільямс довів, що...*”; замість “*Ним [Докучаєвим] вперше ґрунтовно вивчено чорноземи*” треба писати “*Він [Докучаєв] уперше ґрунтовно вивчив чорноземи*”)⁶⁴. Окрім того, А. Бурячок звертав увагу на лексему *осіменіння*, утворену всупереч словотворчим законам української мови, і замість “неоковирної” форми пропонує *засіменіння*, утворене за аналогією до *запліднення, запилення* і под.⁶⁵ Не погоджувався він і з поширенням закінчення {-у} в давальному відмінку замість {-ові}, а також із недотриманням правил чергування *в – у, і – ї, з – із* і т. ін.⁶⁶

Того самого 1967 р. почав виходити друком із періодичністю щодва місяці академічний журнал «Мовознавство», який теж приділяв увагу питанням культури української мови. А 1968 р. побачив світ три томовий «Російсько-український словник»⁶⁷, який являв собою “вели-

⁶² Бурячок А. А. Из спостережень над мовою сільськогосподарської літератури // Питання мовної культури. – Київ, 1967. – Вип. 1. – С. 82-83.

⁶³ Там-таки. – С. 84.

⁶⁴ Там-таки.

⁶⁵ Там-таки. – С. 85.

⁶⁶ Там-таки.

⁶⁷ Російсько-український словник. – Київ, 1969. – Т. 1-3.

чезний кількісний і якісний поступ”⁶⁸, особливо супроти званого в побуті “зеленим”⁶⁹ «Російсько-українського словника» 1948 р.⁷⁰

Проте з упевненістю можна сказати, що ліберальний режим Хрущова не порушував “основних засад радянської мовно-культурної політики”, головним завданням якої лишалась “русифікація населення союзних республік”⁷¹.

У зв’язку з цим варт ізгадати програмову статтю Олександра Мельничука про використання ідей “вождя світового пролетаріату” у формуванні засадничих партійних положень щодо подальшого розвитку й унормування української літературної мови. Ось кілька цитат із неї:

В. І. Ленін неодноразово вказував, що кінцевою метою комунізму є ліквідація національних відмінностей і злиття всіх націй в єдине комуністичне суспільство.

[...] в цей період [побудови соціалізму і комунізму] зближення націй відбувається, головним чином, у сфері економіки, політики й ідеології, тим часом риси національного характеру, специфічні особливості національної культури і найбільшою мірою національні мови не тільки зберігають ще свою відмінність, а й продовжують далі розвиватися за своїми специфічними законами⁷².

Ленінське розуміння шляхів розвитку націй і національних мов у період розгорнутого будівництва комунізму відображає і нова Програма КПРС, в якій сказано, що “стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей, – значно триваліший процес, ніж стирання класових граней”. Ці положення ленінізму зобов’язують усіх працівників, що займаються розвитком української літературної мови, з однаковою увагою ставитись як до тенденцій дальшого розгортання специфічно національних рис у структурі української літературної мови,

⁶⁸ Антоненко-Давидович Б. Літера, за якою тужать // Літературна Україна. – 1969. – № 88 (4 листопада). – С. 3.

⁶⁹ За кольором палітурки.

⁷⁰ Русско-украинский словарь. – Москва, 1948.

⁷¹ Масенко Л. Зазн. пр. – С. 19.

⁷² Мельничук О. С. В. І. Ленін і розвиток української мови // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 2. – С. 8.

так і до нових елементів її структури, в яких знаходить свій прояв зближення української мови з російською [...] ⁷³
[відступці скрізь наші. – Н. К.].

“Розгортання специфічно національних рис” і справді не залишалося поза увагою – вельми специфічною – працівників, відповідальних за “розвиток української літературної мови”. У якій формі це відбувалося, засвідчив Плачинда: “З якоюсь незрозумілою заповзятістю та однотайністю і літпрацівники радіо повстали проти так званих “застарілих” слів, і підкреслювали, що в ефір дозволено, буцімто, пускати лише “загальноживані” слова”⁷⁴. Ця настанова поширювалася й на мову друкованих періодичних видань: “Складається враження, – вів далі Плачинда, – що працівники газети дали страшну клятву: жодного живого колоритного слова не пустити на шпальти газети!”⁷⁵

Натомість ефект від “зближення української мови з російською” очевидно давався взнаки. Із приводу того, що коїлося в сфері кіно, радіо та телебачення, Андріанова писала 1959 р.:

Мова багатьох перекладних інсценізацій, п’єс, музкомедій, дубляжів – стерта, невиразна, безбарвна, з безліччю невірних наголосів, зведена до рівня якогось жалюгідного перекладацького суржика, жаргону, що нічого спільного не має з прекрасною літературною українською мовою ⁷⁶.

Як саме тодішню комуністичну мовну політику (з її діалектикою специфічності та зближення) сприймано в масах, красномовно засвідчує принагідний діалог Антоненка-Давидовича з одним директором сільської школи на Кам’яниччині. По десятих хвилинах спілкування Антоненко-Давидович почув від співрозмовника запитання:

– А чого це ви говорите такою мовою?

[...]

– Та ось, – не моргнувши оком, пояснив досить молодий ще директор, – ви говорите зі мною вже кілька хвилин, і я не чую у вашій мові жодного російського слова, самі тільки українські.

⁷³ Там-таки.

⁷⁴ Плачинда С. Зазн. пр. – С. 2.

⁷⁵ Там-таки.

⁷⁶ Андріанова Н. Зазн. пр. – С. 2.

– Але ж ви говорите зі мною по-українському, то чому ж я маю пересипати свою мову російськими словами? Та й ваша школа, здається, з українською мовою викладання?

[...]

– То все так – і школа українська, і я говорю з вами по-українському, але я сам стараюсь і хочу, щоб учителі й учні пересипали в своїй мові російські слова з українськими.

– Для чого? – не міг зійти я з дива. Але те, що я почув далі від свого співбесідника, надзвичайно вразило мене. Він сказав:

– А це ж наближатиме нас у мові до комунізму. Мови перемішаються, і вийде одна мова [відступці наші. – Н. К.]⁷⁷.

Показовою є й мовознавча дискусія навколо правописних питань, що розгорнулася 1963 р. на сторінках часопису «Українська мова і література в школі». Започаткував її Русанівський⁷⁸. Упродовж року в часописі “порядком обговорення” надруковано понад 20 статей, що їхніми авторами були головно шкільні вчителі та вишівські викладачі. Ця дискусія мала підготувати громадськість до можливих правописних змін. Притому зовсім недавно – в 1960 р. – уже побачило світ “виправлене і доповнене” видання українського правопису, де були “усунені розбіжності в спільних моментах українського й російського правописів”⁷⁹, й фактично не було жодної потреби запроваджувати через такий короткий проміжок часу нові зміни. Мотивація була зовнішня: саме під ту пору готували реформу російського правопису, що не могло не зумовлювати впровадження “відповідних змін і в українському правописі, бо вони тісно між собою пов’язані [...]”⁸⁰.

Коли ж ішлося про зміни, не пов’язані з російським правописом, гостро заперечна реакція на ініціативи такого ґатунку від мовознавчих “верхів” не барилася. Тільки-но Антоненко-Давидович виступив у «Лі-

⁷⁷ Антоненко-Давидович Б. Краса рідної мови // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 2. – С. 25.

⁷⁸ Русанівський В. М. Удосконалення українського правопису // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 1. – С. 3-7.

⁷⁹ Український правопис. – Київ, 1960. – С. 4.

⁸⁰ Слинько І. І. Наблизити правопис до потреб школи // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 3. – С. 67.

тературній Україні» в листопаді 1969 р. (вже по закінченні “відлиги”) з пропозицією “відновити в нашому алфавіті”⁸¹ літеру ⟨г⟩, як у тому ж самому місяці в газеті з’явилася стаття Русанівського, що категорично відкидала можливість і доцільність такого кроку⁸². До аргументів Антоненка-Давидовича належали такі, як “зручність легко передавати думки, щоденна практична потреба, об’єктивна логіка й, нарешті, культура мови й мовлення”; апелював він і до авторитету таких знавців нашої мови, “як поети-академіки М. Рильський і П. Тичина”, котрі також свого часу “пропонували знов запровадити” літеру ⟨г⟩ в український правопис⁸³. Та все це не похитнуло позиції здійснювачів мовної політики щодо правильності обраного курсу на злиття двох споріднених мов, в світлі якого дискутована літера⁸⁴, оскільки її немає в абетці російській, була зайва й в абетці українській.

Далі «Літературна газета» вже трималася жорсткої лінії й умістила на своїх шпальтах низку статей авторства Алли Коваль⁸⁵, Геннадія Коновалова⁸⁶, Світлани Єрмоленко⁸⁷, Степана Ковганюка⁸⁸ з рекоменда-

⁸¹ Антоненко-Давидович Б. Літера, за якою тужать. – С. 3.

⁸² Див. Русанівський В. За чим тужити? // Літературна Україна. – № 95 (28 листопада). – С. 6.

⁸³ Антоненко-Давидович Б. Літера, за якою тужать. – С. 3.

⁸⁴ Спроба слобожанина Антоненка-Давидовича повернути ⟨г⟩ була далеко не першою. Галичанин Павло Стрільців ще раніше пропонував був на сторінках спеціалізованого журналу “реабілітувати нашу колишню букву г і писати правильно та евфонічно *гугеноти, Гюго, геґемон, грати, гуля* [...]”, запевняючи читачів: “Крім користі, нікому ніякої шкоди від цього не буде” [Стрільців П. С. Спрощений правопис – краща грамотність // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 5. – С. 68]. Невдовзі закарпатець Василь Добош теж підтримав ідею щодо “відновлення в алфавіті букви г” [Добош В. І. Уваги до правопису // Там-таки. – 1964. – № 1. – С. 73].

⁸⁵ Коваль А. Інтерпретація мовної дійсності чи недогляд? (Автор – редактор – читач) // Літературна Україна. – 1969. – № 97 (5 грудня). – С. 3.

⁸⁶ Коновалов Г. Амплітуда пошуків // Там-таки. – 1970. – № 3 (13 січня). – С. 2.

⁸⁷ Єрмоленко С. Хоч гірше – аби інше (художній переклад і мовна норма) // Там-таки. – № 13 (17 лютого). – С. 3.

⁸⁸ Ковганюк С. Невіродайні переклади. (Про формалізм у мовній практиці) // Там-таки. – № 27 (7 квітня). – С. 3.

цією-вказівкою редакторам пильнувати, щоб небажані слова та звороти не з'являлися ні в оригінальних художніх творах, ні в перекладах⁸⁹. Долучився до цієї справи й журнал «Мовознавство», де з'явилася спільно написана Єрмоленко та Русанівським розлогіша стаття⁹⁰ з розбором перекладацької практики, що ніби заповідала, як підкреслює Лариса Масенко⁹¹, пізніші настанови для літературної критики від Володимира Щербицького та Валентина Маланчука.

Ідеологічна настанова, що стояла за цими діями, з'явилася не в Україні. На початку 1960-х рр. Академія наук СРСР у Москві створила в своїй системі Наукову раду з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». У 1962 р. вона оприлюднила свій програмовий документ, назвавши серед власних «вузлових проблем» і «принципи нормалізації мови та культуру мовлення»⁹². Тут-таки всі мови Радянського Союзу поділено на три групи. До першої категорії мов «із багатою літературною традицією» належали «насамперед велика [відступці наш. – Н. К.] російська мова, а також мови націй, що творять союзні республіки, такі, як вірменська, грузинська, лотиська, литовська, естонська та ін.»⁹³ (їх трактовано, отже, як «перспективні»⁹⁴). На протилежному бігуні перебували ті, «що їхні функції не вийшли поза коло локальної виробничої та родинної сфери»⁹⁵ (за приклад правила мови народностей Паміру: бартангців, вахенців, зебаків, ішкашимців, рушанців, сарикольців, язгулямців та ін.). Третя група мов – це ті, «що, з одного боку, досягли досить високого рівня розвитку, з другого боку, також доволі обмежені в перспективах подальшого розширення сфери свого вживання»⁹⁶

⁸⁹ Див. Масенко Л. Зазн. пр. – С. 29-32.

⁹⁰ Єрмоленко С. Я., Русанівський В. М. Літературна мова і художній переклад // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С. 66-77.

⁹¹ Див. Масенко Л. Зазн. пр. – С. 32.

⁹² XXII съезд КПСС и задачи изучения закономерностей развития современных национальных языков Советского Союза // Вопросы языкознания. – 1962. – № 1. – С. 3.

⁹³ Там-таки. – С. 5.

⁹⁴ Див. Масенко Л. Зазн. пр. – С. 20.

⁹⁵ XXII съезд КПСС и задачи изучения ... – С. 5.

⁹⁶ Там-таки.

(аварська, адигейська, башкирська, інгуська, кабардинська, карачаївська, комі, кумицька, мордовські, ногайська, осетинська, чеченська, чуваська та ін.). Поділ на другу та третю групи, зрештою, мав сенс лише за критерієм їхньої минулої історії, бо з погляду планованого для них майбутнього всі ці мови потрапляли до розряду “неперспективних”⁹⁷. Українська мова в цій класифікації загубилася в категорії “та ін.”, дарма що за кількістю носіїв її як рідної в кордонах СРСР (понад 33 мільйони за переписом 1959 р.) вона майже в 2,5 рази перевищувала всі мови вкупі, згадані в тексті⁹⁸. Очевидно, не наважившись відверто оголосити її неперспективною, московські ідеологи та мовознавці мовчки планували її “влиття у “велику російську” мову”⁹⁹. Для цього було потрібне “об’єктивне” наукове обґрунтування цього процесу, що його й пробувано дати за допомогою тверджень на кшталт:

Російська мова має величезний вплив на мови народів СРСР. Цей вплив спостерігається на різну міру в різних мовних сферах – в ділянці словництва, термінології, синтаксису, стилістики, мовленнєвої ідіоматики та фразеології. Така роль російської мови в усій її широті детально й конкретно ще не досліджена¹⁰⁰.

В Україні дослідження в рекомендованому з Москви напрямку не забарилися. Однак передумовою їх розгортання було принципове відкинення здобутків 1920-х – початку 1930-х рр., коли засади мовної нормалізації були зовсім інші. Чи не найкраще загальну настанову тогочасних українських мовознавців висловила була Курило:

[...] коли сучасна українська мова [...], відбігає свого природнього джерела – народньої підстави [...], і набігає чужої собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона стає в такій мірі неприродня й штучна, що перестає бути українською мовою¹⁰¹.

Здискредитувати здобутки мовознавства 1920-х – початку 1930-х рр. були покликані дві великі колективні оглядові праці, видані з нагоди

⁹⁷ Пор. Масенко Л. Зазн. пр. – С. 20.

⁹⁸ Підрахунки за виданням: Население земного шара. Справочник по странам. – Москва, 1965. – С. 25-68.

⁹⁹ Масенко Л. Зазн. пр. – С. 21.

¹⁰⁰ XXII съезд КПСС и задачи изучения ... – С. 4.

¹⁰¹ Курило О. Зазн. пр. – С. 2-3.

40-річчя¹⁰² та 50-річчя¹⁰³ “Великої Жовтневої соціалістичної революції” (їх відповідальними редакторами були Білодід і Багмут відповідно).

У першому огляді за виконання саме цього завдання вже з першого розділу заповідливо взявся його автор Білодід, оголосивши попередників шкідниками:

Слід відзначити, що в галузі нормалізації української літературної мови (правопис, термінологія, граматики, практика художньої і науково-публіцистичної мови, переклад та ін.) в 20-х і на початку 30-х років деякими мовознавцями і письменниками були проявлені націоналістично-пуристичні тенденції і наміри, які завдали розвиткові української літературної мови великої шкоди. Буржуазно-націоналістичні елементи виступали проти спільних шляхів розвитку української літературної мови з російською літературною мовою, заперечували і відкидали те *спільне нове*, що з’явилося в обох мовах в умовах радянської дійсності [...] О. Курило, М. Сулима, С. Смеречинський і под. пропонували “правила” – як українській мові уникнути “чужої собі тропи, що нею йде російська мова”, як “очистити” сучасну українську мову від “росіянізмів” і т. п.¹⁰⁴

Відзначивши дискредитування, збіднювання, перекручування, відособлення та псування української літературної мови “націоналістичними мовознавцями”, Білодід урешті ставить крапку на їхній роботі:

Радянська громадськість рішуче відкинула ці націоналістичні намагання, так само як і великодержавницькі тенденції недооцінки української мови. В ряді рішень партії, спрямованих на боротьбу за чистоту і високу культуру української літературної мови, за її удосконалення і правильний розвиток, в працях радянських мовознавців, в ряді виступів представників широкої радянської громадськості були засуджені ці спроби [...] ¹⁰⁵ [відступці наші. – Н. К.]

Після такого засвіту в наступних розділах уже конкретизовано певні деталі з незмінним відкиненням “неправильного” та накинням

¹⁰² Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. – Київ, 1957.

¹⁰³ Мовознавство на Україні за п’ятдесят років. – Київ, 1967.

¹⁰⁴ Дослідження з мовознавства ... – С. 14.

¹⁰⁵ Там-таки. – С. 15.

“правильного” (тобто наближеного до російської мови). Для прикладу, розглядаючи граматичні праці, присвячені сучасній українській літературній мові за радянське сорокаліття, Іван Матвіяс зазначав: “Внаслідок націоналістичних збочень деяких мовознавців виявлялись антинаукові тенденції і у висвітленні питань українського словотвору”¹⁰⁶. За “хибні настанови щодо вживання тих чи інших словотворчих формантів” зазнала критики Курило, яка пропонувала замість іменників із суфіксами {-нн-}(я), {-тт-}(я) вживати безсуфіксні форми на кшталт *розпоряд, обріб, переріб*, а прикметники з кінцевим *-подібний* (на взір *правдоподібний, людиноподібний*) замінювати прикметниками з суфіксом {-уват-}(ий) (*серцюватий, яйцюватий*) та ін.¹⁰⁷ Як “антинаукові тенденції в галузі словотвору”¹⁰⁸ схарактеризовано намагання Гладкого заперечити наявність в українській мові іменників із суфіксами {-чик-}(Ø), {-щик-}(Ø) (*покажчик, постановщик*)¹⁰⁹, а також його рекомендацію вживати прикметниковий суфікс {-ов-}(ий) замість {-н-}(ий) (*машинувий, мільйоновий*)¹¹⁰.

¹⁰⁶ Там-таки. – С. 76.

¹⁰⁷ Див. там-таки. – С. 76-77. Насправді ті приклади, що їх Матвіяс приписував Курило (*серцюватий, яйцюватий*), її перу не належали. Ось як виглядає відповідне місце в «Увагах...»: “Російська літературна мова, коли вона прикметником хоче означити подібність до певного речівникового поняття, додає до відповідного речівникового пня слів-наростків *-подобный, -образный, -видный*, напр. *шарообразный, шаровидный, человекоподобный*. Ідучи за російською, українська мова і собі держиться такого словотвору і каже “кулеподібний”, “стебловидний” та ін. Українська мова має на означення подібності свої наростки *-уватий, -истий, -астий (ястий)*. Наросток *-уватий* головним своїм відтінком означає подібність до поняття, що в корені: – *зеленуватий, барилкуватий, стебелькуватий, діжкуватий, горбкуватий, звірюватий, підковуватий* (рос. *подковообразный*)”. [Курило О. Уваги ... – С. 128]. Загалом Матвіяс не наводив оригінальних цитат, а приклади часто подавав вирваними з контексту. Це створювало переколючий образ справжньої позиції лінгвістів 1920-х рр.

¹⁰⁸ Див. там-таки. – С. 77.

¹⁰⁹ Див. Гладкий М. Наша газетна мова. – Харків, 1928. – С. 22, 118.

¹¹⁰ У Матвіясовому тексті немає посилань на сторінки. Уважно переглянувши книжку Гладкого «Наша газетна мова», ми не знайшли в ній рекомендацію вживати суфікс {-ов-}(ий) замість {-н-}(ий). Такий словотвір справді був

У питаннях синтакси Матвіяс, окрім тих-таки «Уваг...» Курило, скритикував іще праці Сулими¹¹¹, Смеречинського¹¹² та Гладкого¹¹³ за

[...]антинаукові і пуристичні, а часом націоналістичні тенденції, що нерідко спрямовували розвиток української літературної мови в галузі синтаксису на антинародний шлях, тенденції якомога віддалити українську літературну мову від російської, навіть ціною приписування і обов'язкового запровадження в життя чужих законам української мови норм¹¹⁴.

Із нормативної площини таким чином виводилися рекомендації мовознавців 1920-х рр. не вживати орудний відмінок суб'єкта при дієслівних формах на *-но*, *-то* та при пасивних дієприкметниках на *-ний*, *-тий*, не використовувати допоміжні слова *було*, *буде* при дієслівних формах на *-но*, *-то*, надавати перевагу називному, а не орудному присудковому й т. ін.

У розділі «40 років української радянської лексикографії», написаному Тетяною Зайцевою, авторам словників 1920-х – початку 1930-х рр. фактично закинуто вигадування штучних слів:

Формальний підхід до справи українізації, різко утилітарний характер більшості словників дуже негативно позначилися на їх якості. Всі ці словники з'явилися не в результаті вивчення живої мови, а були продуктом безоглядного словотворення, яке не спиралося на знання законів сучасної української мови¹¹⁵.

Справжній сенс цього звинувачення оприявнюється в наступній авторчиній тезі: “Другою спільною для словників тих років рисою був пу-

характерним для 1920-х рр.; силу прикметників такого типу містять тогочасні лексикографічні праці. Проте закид на адресу Гладкого (як і цитований вище закид на адресу Курило) не має під собою дійсних підстав.

¹¹¹ Сулима М. Літературна норма в українській синтаксі // Бюлетень Харківського наукового товариства. – 1927. – № 2. – С. 13-15; Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки. – Харків, 1928.

¹¹² Смеречинський С. Нариси з української синтакси. – Харків, 1932.

¹¹³ Гладкий М. Наша газетна мова. – С. 22, 118; Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. – Харків; Київ, 1930. – С. 127.

¹¹⁴ Дослідження з мовознавства ... – С. 82-83.

¹¹⁵ Там-таки. – С. 98-99.

ризм, який культивував лексику і фразеологію, відмінну від російської та інтернаціональної”¹¹⁶.

Щоправда, брак уваги до живої мови годі було закинути академічному «Російсько-українському словникові» за редакцією Кримського та Єфремова¹¹⁷, якому Зайцева мусила признати “безперечну цінність”¹¹⁸. Тож основною хибою його названо “неправильні методологічні настанови всього видання”¹¹⁹. У чому саме полягала їх “неправильність”, дають зрозуміти такі – вельми красномовні – уривки з її тексту, що дають достатнє уявлення про специфіку критеріїв, застосовуваних цією авторкою (й не тільки нею):

Орієнтація на лексику минулого, відсутність відчуття сучасності, ігнорування лексики, зв’язаної з боротьбою за побудову нового, соціалістичного суспільства при перебільшеній увазі до лексики, зв’язаної з релігією, церквою, та до лексики, що відображає різні ворожі настрої, відштовхування від революційної сучасності і разом з нею від російської культури, російської мови [...] ¹²⁰.

Тільки політичною короткозорістю одних і свідомим шкідництвом других можна пояснити те, що в 1924 р. в Радянській країні міг вийти словник сучасної мови без слів *большевицкий*, *большевичка* [...] ¹²¹.

Яскравим прикладом відштовхування від сучасності і від російської мови є розробка слова завод [...] ¹²².

“Уперте” уникання слова *завод*, Зайцева закидала, зрештою, авторам усіх тогочасних термінологічних словників (за винятком академічного «Російсько-українського словника»), які вживали натомість термін *виробня*. Несхвальню поціновувала вона й його гіпоніми:

¹¹⁶ Там-таки. – С. 99.

¹¹⁷ Показово, що Зайцева не наважилася згадати прізвище Єфремова, який 1930 р. був засуджений у сфабрикованій справі т. зв. “Спілки Визволення України” до 10 років ув’язнення (звідки не повернувся).

¹¹⁸ Дослідження з мовознавства ... – С. 100.

¹¹⁹ Там-таки. – С. 101.

¹²⁰ Там-таки.

¹²¹ Там-таки.

¹²² Там-таки.

[...] для окремих виробництв пропонували: автомобілярня, вагонобудівельня або вагоновиробня, ремонтарня, жильникарня або кабельярня (*кабельний завод*), цератарня (*клейонкова фабрика*), гобеленарня (*гобеленова фабрика*), ведерна, терезарня і т. д. і т. п.¹²³

Підсумкова фраза в аналізі того періоду недвозначно розставляє акценти щодо співвідношення мовних і позамовних чинників у процесах нормалізації:

Такий напрям української лексикографії тих років був почасти свідомим проявом, а почасти несвідомим відгомоном тієї політичної боротьби, яка точилася на Україні і навколо України. З розгромом контрреволюційних організацій, насамперед СВУ, видання таких словників було припинене¹²⁴.

По спливі 10 років, коли “відлига” вже добігала кінця, вийшла друком друга оглядова праця «Мовознавство на Україні за 50 років». Серед авторів були Іван Білодід, Михайло Жовтобрюх, Олександр Мельничук, Віталій Русанівський, Галина Їжакевич, Зіновія Франко та ін. Своїм присутнім спрямуванням ця книжка недалеко відбігала від попередньої, де добре відчувалося відлуння сталінських часів. У новій колективній монографії ще раз скритиковано за неправильний методологічний погляд, спрямований на архаїзацію української літературної мови, мовознавчі праці 1920-х рр. (до попереднього їх списку додано ще статтю Курило про присудкові дієприслівники на *-но*, *-то*)¹²⁵. Зате схвально поціновано¹²⁶ праці тодішніх опонентів¹²⁷ Гладкого, Курило,

¹²³ Там-таки. – С. 104.

¹²⁴ Там-таки.

¹²⁵ Курило О. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на *-но*, *-то* // Збірник секції граматики української мови. – Київ, 1930. – С. 1-39.

¹²⁶ Див. Мовознавство на Україні ... – С. 43-44.

¹²⁷ Відмінність наукових позицій у питанні вноормування української мови майже не впливала на долю самих мовознавців. У 1930-х рр. репресій у тій чи тій формі зазнали не тільки “неправильні” (як їх оцінювано у 1960-х рр.) Гладкий, Курило, Смеречинський і Сулима, а й “правильні” Матвієнко та Бузук. Із-поміж названих у цьому уступі лише Зайцевій пощастило уникнути переслідувань і продовжити наукову кар’єру.

Смеречинського та Сулими в контроверсійних питаннях мовної нормалізації – таких, як Оникій Матвієнко¹²⁸, Петро Бузук¹²⁹ чи та ж таки Тетяна Зайцева¹³⁰.

Відсіявши “неправильні” нормалізаторські настанови від “правильних”, на підставі останніх Інститут мовознавства видав у 1969–1973 рр. п’ять томів «Сучасної української літературної мови» за загальною редакцією Білодіда. Як зазначено в передмові до цієї праці, вона “за своїм змістом і спрямованістю” була замислена як “нормативна”. Вступ до неї має назву «Мова української соціалістичної нації»; автор його – той-таки Білодід¹³¹. Уся в різних варіаціях повторювана суть цього тридцятитрьохсторінкового тексту зводилася до того, щоб сформувати в читача дві основні думки:

1. Праці мовознавців 1920-х рр. слід розглядати як антинародні та антинаукові, а тому вони підлягають засудженню. У достеменному формулюванні:

Для успішного розвитку української літературної мови в радянський період надзвичайно важливе значення мала боротьба українського народу під керівництвом комуністичної партії проти буржуазного націоналізму, зокрема проти його намагань спотворити українську літературну мову, відірвати її розвиток від спільних шляхів розвитку з братньою російською мовою. Особливо загострюється ця боротьба в кінці 20-х – на початку 30-х років¹³² [відступці наші. – Н. К.].

¹²⁸ Матвієнко О. Інструментальні чинності при пасивних дієприкметниках // Збірник I Центральних Державних курсів українознавства. – Харків, 1928. – С. 51-69; Матвієнко О. Синтаксичні паралелі // Збірник II Центральних Державних курсів українознавства. – Харків, 1929. – С. 23-37.

¹²⁹ Бузук П. Уваги до дієприкметників в українській мові // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 168-172.

¹³⁰ Зайцева Т. Стилiстичне значіння генiтива приналежностi i присвiйних прикметникiв // Збірник Центральних Державних курсів українознавства. – Харків, 1930. – № 3. – С. 57-69.

¹³¹ Сучасна українська літературна мова. – Київ, 1969. – Т. 1: Вступ. Фонетика. – С. 5-39.

¹³² Там-таки. – С. 22.

Комуністична партія, радянська громадськість відкинули й засудили буржуазно-націоналістичні перекручення в літературній мові [...] ¹³³ [відступці наші. – Н. К.]

2. Російська мова відіграє вирішальну роль у виробленні української літературної мови, правлячи їй за взірець і головне джерело запозичень. У достеменному формулюванні:

В період розгорнутого будівництва комунізму взаємозв'язок російської мови з українською та білоруською, найближчими до неї за історичним походженням і своєю структурою, посилюється і поглиблюється. Характерною рисою цього процесу є збільшення спільного, зокрема для української і російської мов, фонду лексики і фразеології, в тому числі різногалузевої термінологічної. Сучасний український правопис, різного роду словники, праці з граматики, історії літературної мови яскраво відбивають процеси вироблення спільних мовних елементів української і російської мов і творчу допомогу російської мови у збагаченні та вдосконаленні української літературної мови ¹³⁴ [відступці наші. – Н. К.]

Ці загальні засади, окреслені (а чи накреслені) у вступі, знайшли своє послідовне втілення й в основному викладі. Скажімо, на словотвірному рівні визнавалося за норму продукування нових слів на російський копил – причому саме тих, проти яких виступали були мовознавці 1920-х і початку 1930-х рр.:

Значна близькість української та російської мов, що мають генетичну спорідненість, яка проявляється на всіх мовних рівнях, надзвичайно сприяє активізації закладених в українській мові словотворчих тенденцій за зразком російських моделей. Так, приміром, у радянський час словник української мови інтенсивно поповнюється за рахунок зрослої продуктивності віддієслівних іменників на означення процесів дії: *вивозка, поставка, обрубка, приписка, розробка, офлюсовка, обрізка* тощо, а також іменників жіночого роду типу *електричка, вечірка* (газета), *врубівка, літучка, технічка* та інше, активних дієприкметників теперішнього часу й відповідних іменників та прикметників на *-чий*, рідше на *-щий*: *ведучий*,

¹³³ Там-таки. – С. 23.

¹³⁴ Там-таки. – С. 32.

організуючий, обслуговуючий, правлячий, перемагаючий, грядущий, звучущий та ін.¹³⁵.

Від активних дієприкметників теп. часу мали без обмежень творитися й іменники (до дієприкметників в авторки розділу «Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові» Тетяни Черторизької потрапило й слово *будівничий*):

Аналогічні закономірності поширюються і на дієприкметники. Внаслідок повної субстантивзації дієприкметників створюється нова лексична одиниця з конкретно-особовим значенням, як-от: *бажаючий, будівничий, головуючий, проводжаючий, зустрічаючий, командуючий, завідуючий* та ін.¹³⁶.

За норму Черторизька визнала й творення іменників за допомогою малопродуктивного в українській мові суфікса {-тель}(Ø):

У нових словах, що виникають як назви осіб чоловічої статі за різними ознаками, більш-менш широко вживаються й інші суфікси, зокрема суфікс **-ар (-яр)** (*бетоняр, воротар, дояр*), спільно-слов'янський суфікс **-тель** (*вершитель, визволитель, примиритель, радіолюбитель*), іншомовний суфікс **-ист (-іст)** (*нарисист, бульдозерист, генштабіст, телетайпіст*) тощо¹³⁷ [відступці наші. – Н. К.].

Не викликає сумніву (цього разу – в Русанівського) й доречність творення дієслів за допомогою суфікса {-ір-}/{-ир-}:

Сталим наголосом характеризуються тільки дієслова іншомовного походження з суфіксом **-ір (-ир)**: *компостирувати, курирувати, бісирувати, бравірувати, градирувати, утрирувати*. Винятком є дієслова: *командирувати* і *драпірувати*¹³⁸.

На морфологічному рівні за літературну норму визнано “ряд іменників чоловічого роду на приголосний”, як-от: *гармоніст, баяніст, намет, осуд, апогей, апофеоз, артист, вірш, мавзолей, парад, поет*,

¹³⁵ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – Київ, 1973. – С. 270.

¹³⁶ Там-таки. – С. 226.

¹³⁷ Там-таки. – С. 248.

¹³⁸ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – Київ, 1969. – С. 270.

синонім, тигр, хор, юрист, тоді як “дублетні форми на -а (гармоніста, баяніста, намета, осуда, апогея, апофеоза, артиста, вірша, мавзолея, парада, поета, синоніма, тигра, хора, юриста)”¹³⁹ окреслено як рідкісні, застарілі або діалектні, – й цей список (від Матвіяса) вражає своєю хаотичністю, тобто різнорідністю лексем, які до нього потрапили. Заводилося до норми, крім синтетичної, також аналітичну форму 1-го та 2-го ступенів порівняння прикметників за моделлю: *більш / найбільш* + форма нульового ступеня: не тільки *більш / найбільш гордий*, але й *більш / найбільш дотепний*¹⁴⁰ (таку позицію висловив Дмитро Баранник).

Уживання орудного присудкового в конструкціях із пасивними дієприкметниками не викликало жодних застережень у Русанівського: “[...] пасивне значення може виражатися формами на -ся і пасивними дієприкметниками, напр. “Дім *будується* робітниками” і “Дім *збудований* робітниками””¹⁴¹. Суттєво обмежено (в інтерпретації Баранника) сферу використання присвійних прикметників у літературній мові: “Присвійні прикметники побутують головним чином в усно-розмовній мові, мові художньої літератури і фольклору. У науковому, діловому, публіцистичному та деяких інших стилях ці прикметники – явище рідкісне”¹⁴².

У розвитку української літературної мови на лексичному рівні на-самперед випинано визначну роль “братньої” російської мови. У виконанні Леоніда Паламарчука це виглядало так:

Найвагомішим джерелом збагачення словникового складу української літературної мови в соціалістичну епоху, як і всіх інших мов нашої країни, стала мова великого російського народу – одна із найрозвиненіших і найбагатших мов світу. Процес лексичного збагачення української літературної мови за допомогою російської відбувається і шляхом прямого засвоєння російських слів та словосполучень, чому сприяє близька спорідненість обох мов, і способом калькування, тобто перекладом запозичуваного російського слова в усіх його складових частинах. Широко використо-

¹³⁹ Там-таки. – С. 58.

¹⁴⁰ Див. там-таки. – С. 160.

¹⁴¹ Там-так. – С. 405.

¹⁴² Там-таки. – С. 185.

вуються російські моделі також при створенні української національної та інтернаціональної термінології. [...] Так, наприклад, російські з походження слова сучасної української літературної мови *комсомол, ленінізм, політрук, партієць, соратник, прораб, стахановець, передовик, більшовик, община, частушка, пилосос, холодильник, бронепізд, вертоліт, супутник, доход, кустар, кустарництво, об'єм, об'ємний, ополченець, ополчення*, як і багато інших, видаються питомими українськими не лише через близьку спорідненість мови-першоджерела з мовою, яка їх засвоїла, але й завдяки тому, що вони в сучасній українській мові оформилися фонетично й граматично відповідно до її звукової системи й граматичної будови¹⁴³.

У ставленні до термінологічної праці 1920-х рр. Михайло Жовтобрюх недалеко відійшов від тих колег, які піддали її осудові раніше:

Уже в 20-і роки зібрано великий фактичний матеріал з української термінології й опубліковано десятки термінологічних словників з різних галузей науки, техніки, мистецтва тощо, хоч деяким з них були властиві методологічні хиби та суб'єктивізм у доборі й лінгвістичній інтерпретації термінологічної лексики¹⁴⁴ [відступці наші. – Н. К.].

У цьому світлі цілком сподівано питомі українські терміни на кшталт *поперечник, складня, руханка, вагадло, гамарство, говорило, живлення, застувач, неділка, рівник, саморух, сторчак* та ін., дарма що "порівняно недавно" вживані, Черторизька схарактеризувала як архаїчніші за архаїзми (тобто незрозуміліші) – з тим поясненням, що "подібні слова вживалися в українській мові недовгий час, не набули в ній загального визнання і суспільної апробації і тому відносно швидко випали з її словникового складу"¹⁴⁵.

«Російсько-український словник» за редакцією Кримського та Єфремова¹⁴⁶ Паламарчук потрактував як позбавлену актуальності "лексикографічну пам'ятку", що вся її цінність обмежується багатством

¹⁴³ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – С. 267-268.

¹⁴⁴ Там-таки. – С. 169.

¹⁴⁵ Там таки. – С. 233.

¹⁴⁶ Знову без згадки про другого редактора.

фактичного матеріалу¹⁴⁷, і заперечив пожиток від нього в унормуванні літературної мови:

Отже, словник мав стати [...] практичним нормативним словником і російської, і української літературних мов. Насправді ж ці положення лишились загалом декларативними, бо реалізувати їх у своїй практичній роботі одні з авторів словника не змогли, а інші й не прагнули, виходячи з своїх хибних методологічних концепцій або ж виконуючи настанови деяких редакторів на “архаїзацію української літературної мови, обласництва, відштовхування від російської мови”¹⁴⁸.

Переглянувши увесь п’ятитомовик, важко уникнути враження, що майже все присутнє для української мови (за висловами мовознавців 1920-х рр., “одмітне”, “своє, українське”, “характеристичні” або “найкардинальніші риси”) з нього свідомо вилучено, а до літературної норми заведено головно ті мовні явища, що якнайближче відповідали духові російської мови й проти кодифікації яких свого часу виступали давніші нормалізатори. Таким робом українську літературну мову позбавляли можливості розвиватися природним шляхом, ба й просто руйнували її основи – граматичні, лексичні, фразеологічні. Постулати, виписані Білодідом у вступній частині цього видання, знайшли своє втілення не лише в ньому самому, а й у численних зорієнтованих на нього менших обсягом підручниках і посібниках для середньої та вищої школи.

Період 1930–1980-х рр. Лариса Масенко схарактеризувала окресленням “лінгвоцид”, убачаючи його специфіку “в практиці обмеження функцій української мови з одночасним авторитарним втручанням в її внутрішні ресурси з метою знищення її як самобутнього мовного утворення”¹⁴⁹. За словами дослідниці,

[...] після розгрому мовознавчих інституцій 20-х рр., фізичного знищення або довготривалого ув’язнення мовознавців, заборони

¹⁴⁷ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – С. 303.

¹⁴⁸ Там-таки. Слова в лапках узято з праці: *Калинович М. Я.* Новий російсько-український словник Академії наук УРСР // Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Київ, 1946. – Т. II-III. – С. 19.

¹⁴⁹ *Масенко Л.* Зазн. пр. – С. 35.

створених у ті роки лексикографічних, термінологічних та інших праць як “ворожих” і “націоналістичних” радянське керівництво запровадило в Україні керовану з Москви і повністю контрольовану партійним апаратом мовну політику, яка, хоч і з тимчасовими послабленнями, лишалась чинною до кінця 80-х рр.¹⁵⁰

Якщо на 1920-ті рр. припав період унормування сучасної української літературної мови, то з 1933-го й до кінця 1980-х рр. тривали спроби перекреслити попередні здобутки, тобто перейнакшити вже заведену було норму. Дедалі дужче насаджування російської мови супроводжувалося не лише маргіналізацією, а й виявленням мови української. Цей процес тривав мало не до кінця радянського періоду. Зокрема, “у 1970-х – першій половині 1980-х рр. русифікація всіх сфер життя – освіти, науки, виробництва, засобів масової інформації, культури – відзначалась особливою інтенсивністю”¹⁵¹. Тоді ж таки, за оцінкою Олександра Пономарева, досягла свого апогею політика зближення націй і злиття двох братніх мов, одним із конкретних проявом якої було свідоме усунення українських слів, не схожих на російські¹⁵²; водночас тих, хто чинив спротив цій політиці, оголошувано націоналістами й ворогами¹⁵³.

У 1990 р. Оксана Забужко, тоді ще представниця радше ґрона початківців у літературі, оприлюднила статтю, в якій наголосила на критичній мовній ситуації в Україні. Саме від письменників, людей, що працюють “з мовою і в мові”, наприкінці 1980-х рр. (“в умовах дозволеної гласності”) залунали “удари на сполох – гине, вимирає українське слово!”¹⁵⁴ Свого часу те саме робив Антоненко-Давидович; по спливі років коли щось і змінилося зі станом мови, то хіба на гірше, – ба й опозиція “письменник – мовознавець” збереглася без істотних змін: “[...] з мовознавчими есеями виступає поет П. Мовчан, а не, скажімо, директор Інституту мовознавства академік В. Русанівський”¹⁵⁵

¹⁵⁰ Там-таки. – С. 16.

¹⁵¹ Там-таки. – С. 25.

¹⁵² Див. *Пonomарів О.* Культура слова: Мовностилістичні поради. – Київ, 1999. – С. 9-10.

¹⁵³ Див. там-таки. – С. 208-209.

¹⁵⁴ *Забужко О.* Мова і влада // Дніпро. – 1990. – № 11. – С. 94.

¹⁵⁵ Там-таки.

(щоправда, раніше Русанівський виступав проти ініціатив Антоненка-Давидовича).

Після 1933 р. в Україні послідовно докладано зусиль до перегляду тих нормалізаторських засад і здобутків, що позначили діяльність науковців попереднього періоду. Зміни, заведені до літературної мови, мали безсистемний характер і спричиняли нагромадження навзаєм суперечливих приписів. Є всі підстави означити цей процес словом *рознормалізація*. Та результати його були далекі від тих, що на них сподівалися ініціатори цих дій. Підсумок рознормалізації – боротьби зі спадком “покоління двадцятих років в українському мовознавстві” – по впливі майже трьох десятиріч підбив Юрій Шевельов:

Книжки їхні вилучено, цитувати їх заборонено. Усе зроблене ними піддано нещадному переглядові. Але, не зважаючи на всю безоглядну суворість, безжальність і сліпоту терору, після деяких вагань, усе істотне з усталеного Синявським збереглося до сьогодні. Усі советські зміни не спромоглися справді скасувати й зніщити те, що зробив Синявський і його однодумці. Так, внесено дещо чуже, щоб наблизити мову до російської, почасти відсіяно деякі елементи західньо-українського походження, пересунуто центр ваги говіркових впливів на східні говірки. Але в головному реґляментація, запроваджена Синявським, хоч і без імені її творця, лишилася. Це може найкращий доказ її тверезости, життєздатности й науковости. Бо вона справді була побудована на широкій аналізі, на тверезому оцінюванні, на синтезі¹⁵⁶.

Боротьба за культуру української мови, офіційно розпочата в УРСР десь під ту саму пору, коли Шевельов писав у Нью-Йорку ці слова, стала мовчазним визнанням того факту, що рознормалізація зазнала фіаско. Їй на зміну прийшов новий курс, що його можна назвати *перенормалізацією*. Деякі наслідки рознормалізації пробувано усунути, повернувшись – бодай почасти – до спадщини 1920-х рр. (показовим є приклад Антоненка-Давидовича). Найочевидніші з-поміж не властивих українській мові елементів зробилися об’єктом критики. Притому спостерігалось суперництво двох ліній: “письменницької”

¹⁵⁶ Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1962. – Т. CLXXIII. – С. 316.

(що прагнула відродження щирого духу української мови) та “мовознавчої” (що намагалася не відходити задалеко від російських зразків). Співвідношення сил між ними періодично мінялося, хоча підтримка офіційних чинників завжди була на боці другої лінії. З набуттям Україною незалежності 1991 р. це суперництво було перенесене в нові політичні обставини. Демократизація суспільного життя, послаблення державного контролю над мовною практикою вможливили більшу розмаїтість узусу, внаслідок чого здобутки 1920-х рр. знову стали актуальними. Та все ж здійснені з ініціативи радянських владних структур рознормалізація та перенормалізація української літературної мови, тривавши понад півсторіччя, даються взнаки ще й сьогодні. Утім, це питання потребує окремого дослідження.